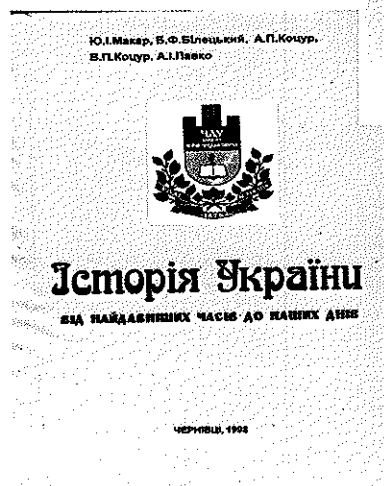
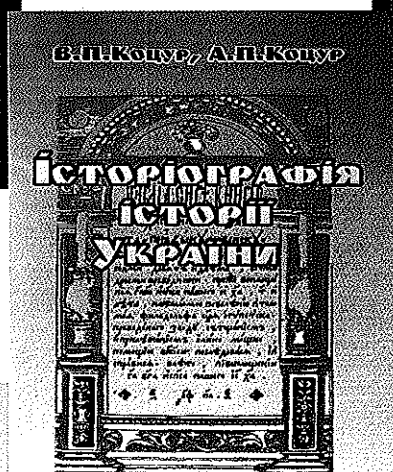
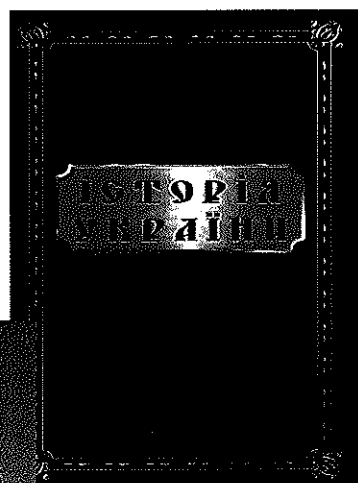
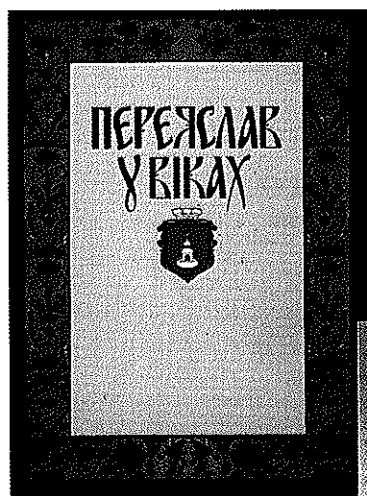

ВИПУСК
22

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
“ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ”

КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Наукові записки з української історії

Переяслав-Хмельницький
2009

ЗМІСТ

ОСНОВНІ ДАТИ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ В.П.КОЦУРА.....	4
--	---

Тарапон О., Лукашевич О., Гончаренко О. ПОДВИЖНИК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ	7
---	---

РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Колибенко О. ЩО РОБИВ БОЯРИН СЛАВ'ЯТА У ПЕРЕЯСЛАВЛІ РУСЬКОМУ 23 ЛЮТОГО 1096 РОКУ?	19
---	----

Губочкін М. ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНІ УМОВИ ТЕРИТОРІЇ С. КРОПИВНА НА ЗОЛОТОНІЩИНІ.....	26
---	----

Іваненко А., Лукашевич О. УЧАСТЬ КОЗАКІВ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОЛКУ У ВІЙСЬКОВИХ ПОХОДАХ 30-х рр. XVIII ст.	31
---	----

Циганенко Л. ЕВОЛЮЦІЯ ДВОРЯНСЬКОЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII – XIX ст. (НА МАТЕРІАЛАХ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ТА ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ)	36
--	----

Білецький Б., Коцур А. ЮРІЙ ЛИСЯНСЬКИЙ – ПЕРШИЙ ВІТЧИЗНЯНИЙ НАВКОЛОСВІТНИЙ МОРЕПЛАВЕЦЬ	43
--	----

Стеценко В. УКРАЇНЦІ У ПАРТИЗАНСЬКОМУ РУСІ У ВІТЧИЗНЯНИЙ ВІЙНІ 1812 р.	52
--	----

Святненко А. ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В ОСВІТНІЙ ПОЛІТИЦІ САМОДЕРЖАВСТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)	56
--	----

Кузьменко А. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ В ІСТОРИЧНИХ СТУДІЯХ М. МАКСИМОВИЧА	63
--	----

Ткаченко О., Соловйова Т. СТАНОВЛЕННЯ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У XIX СТОЛІТТІ	69
---	----

Коцур Н. НАУКОВІ ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ГІГІЄНИ В УКРАЇНІ (XIX СТОЛІТТЯ)	74
---	----

Ткаченко Т., Ткаченко М. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КОЛЕГІЇ ПАВЛА ГАЛАГАНА	82
--	----

УДК 94(477) «17»

Анатолій Іваненко,
Олексій Лукашевич
(Переяслав-Хмельницький)

УЧАСТЬ КОЗАКІВ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОЛКУ У ВІЙСЬКОВИХ ПОХОДАХ 30-Х РР. XVIII ст.

У статті на основі архівних матеріалів зроблена спроба висвітлити одну із малодосліджених сторінок військової історії козацтва Переяславського полку.

Ключові слова: Переяславський полк, козацьке військо, військові походи, фортифікаційні роботи.

Як відомо, у другій половині 20-х рр. XVIII ст., після смерті Петра I, російський уряд, зважаючи на несприятливі внутрішньо- та зовнішньополітичні обставини, змушений був до певної міри загальмувати наступ на автономні права Гетьманщини, що відобразилося і на становищі лівобережного козацтва. Так, наприклад, указом від 22 квітня 1726 р. гетьманське козацьке військо було звільнене від участі у виснажливих «низових походах» на Північний Кавказ [10, с. 110–111].

Однак, період пом'якшення політики російського царату щодо лівобережного козацтва тривав недовго. З приходом до влади в 1730 р. нової імператриці Анни Іоаннівни, відбулась чергова зміна у внутрішній політиці держави. Російський абсолютизм знову активізував дії, направлені на інкорпорацію Лівобережної України та інтеграцію «малоросійського» козацтва до складу імперського соціуму.

Нова російська імператриця незабаром після свого сходження на трон, продовжуючи в «кращих традиціях» політику Петра I, спрямовану на нищення козацтва, розпочала активне залучення лівобережних козаків (як і слобідських – авт.) до нової роботи загальнодержавного призначення. Нею стало розпочате 1731 р. будівництво Української лінії – системи прикордонних укріплень для оборони від нападів кримських і ногайських татар, що мала простягатися від Дніпра, вздовж річок Орелі, Берестової та Береки, до Сіверського Дінця.

Масштабні фортифікаційні роботи, які тривали протягом 1731–1733 рр., тяжким тягарем лягли на плечі українських козаків та селян. Весною 1731 р. з ініціативи графа Мініха на спорудження укріпленої лінії у район р. Берестової було вислано 20 тисяч лівобережних козаків під командою київського полковника Антона Танського. Піші козаки були задіяні на виснажливих земляних роботах, а кінні здійснювали охорону районів будівництва [1, с. 160]. Наприкінці літа цього ж року, у зв'язку із загрозою вторгнення кримських татар, козацьке військо було мобілізоване для військового походу на Українську лінію, однак нападу не відбулося. У 1732 р. для будівництва лінії по р. Орель знову було відправлено 20 000 лівобережних козаків на чолі з прилуцьким полковником Г. Галаганом, а наступного – 10 000 під орудою дубенського полковника П. Апостола.

Наявність у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві матеріалів ревізій (компутів) Переяславського полку XVIII ст., які є чи не найціннішим джерелом з історії козацьких полків Гетьманщини [6], дозволяє нам зробити певні висновки щодо участі переяславського козацтва у військових походах на Українську лінію.

У перший так званий Лінійний військовий похід переяславські полчани виступили під орудою полкового осавула Якова Михайловича Пилипенка, а у другому їх очолювали березанський сотник Семен Якович Безбородько та золотоніський сотник Костянтин Леонтович [12, арк. 1–15]. Статистичні дані таблиці 1 свідчать, що у першому поході було задіяно 1 085 козаків, а в другому – 609. Очевидно, майже всі вони несли караульну службу по охороні будівництва.

Участь козаків Переяславського полку в Лінійних походах
у 30-х рр. XVIII ст.*

Сотня	1 Лінійний	2 Лінійний	В охороні /%	На лінійних роботах /%
1 полкова	184	54	209/87,8	29/12,2
2 полкова	205	139	337/98	7/2
Терехтимирівська	73	25	95/97	3/3
Воронківська	130	64	188/97	6/3
Бориспільська	26	40	63/95,5	3/4,5
Баришівська	46	36	80/97,6	2/2,4
Басанська	46	147	187/96,9	6/3,1
Березанська	54	23	75/97,4	2/2,6
Леплявська	68	9	74/96,1	3/3,9
Піщанська	54	36	87/96,7	3/3,3
Домонтівська	30	2	32/100	–
Гельмязівська	169	34	196/96,6	7/3,4
УСЬОГО:	1085	609	1623/95,8	71/4,2

* Пораховано авторами на основі архівних фондів: ЦДІА України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19366. – Ч. І. – Арк. 1–15.

Зауважимо, що російський уряд не лише використав козаків під час будівництва Української лінії, а й поклав на них обов'язки з її захисту, тобто служби на ній, оскільки розташовані при укріпленнях полки ландміліції були неспроможні впоратися з її охороною [9, с. 49]. Умови служби на Українській лінії були настільки важкими, що козак масово вдавались до втеч [13, арк. 1–5]. Вимушене дезертирство з Української лінії посилилось в ході російсько-турецької війни 1735–1739 рр. [5, с. 125–129].

Незважаючи на залучення величезних людських ресурсів, значну частину яких становили мобілізовані козаки Гетьманщини, Українська лінія майже не виправдала свого призначення. Ще сучасник її побудови – К.-Б. Манштейн свідчив про те, що «все эти меры не мешали татарам делать набеги на Украину; на таком большем протяжении линия не могла быть всегда исправно охраняема. Они только и делали, что переходили через линию взад и вперед совершенно безнаказанно» [8, с. 91].

Автор «Історії Русів» наголошував, що роботи на Українській лінії коштували Україні значних людських жертв, стали причиною зубожіння козацтва і не виправдали покладених на неї імперською владою стратегічних завдань [7, с. 236]. Спроможність Української оборонної лінії протистояти набігам татар ставили під сумнів чимало видатних дослідників XIX–XX ст., зокрема Д.І. Багалій [2, с. 334] та О.М. Апанович [1, с. 167–169].

У першій половині 30-х рр. XVIII ст. російський царизм знову зацікавився мілітарними можливостями гетьманського війська та продовжив політику активного використання лівобережних козацьких полків у військових акціях за межами Гетьманщини.

Наприкінці 1733 р. розпочалася інтервенція російських військ до Польщі, де розгорілася боротьба між двома претендентами на корону: Станіславом Лещинським та Августом Саксонським, сином Августа II Саса. Для боротьби з прихильниками проголошеного польським королем С. Лещинського царат залучив також слобідські та лівобережні козацькі підрозділи.

Мобілізація лівобережного (як і слобідського – авт.) козацтва проходила дуже повільно, адже козакі всіляко намагалися ухилитися від походу. Спостерігалось явне небажання українських козаків проливати свою кров в угоду імперських амбіцій російського царату.

У перший так званий Польський похід під загальним керівництвом генерала – аншефа, графа Лассі переяславські козаки виступили на чолі з генеральним обозним Яковом Лизогубом. У поході були задіяні козаки Переяславського полку під командуванням полкового осавула Луки Васильовича.

Козацькі підрозділи використовувалися для боротьби зі шляхетськими загонами «станіславчиків», які завдавали чималого клопоту російським військам, що стояли гарнізонами у найбільших містах Речі Посполитої.

У червні 1734 р. російським військам вдалося примусити до капітуляції шляхетське ополчення, яке перебувало в обложеному Гданську, проте мобілізація українських козаків для відправки до Польщі не припинилася. Козаки потрібні були для боротьби з невеликими загонами прихильників С. Лещинського, які продовжували партизанські дії проти росіян.

У другий Польський похід 1734 р. козаки Переяславського полку вирушили на чолі з прилуцьким полковником Гнатом Галаганом, значковим товаришем Петром Карповим та бориспільським сотником Стефаном Афендиком, а в третій 1734 р. – під орудою терехтимирівського сотника Сави Гриневича [12, арк. 1–9].

Козацькі підрозділи поряд з російськими військами мали сутички з конфедератами і «...перемагали їх всі з відмінною хоробрістю» [11, с. 638]. Козацькі війська відзначились в битві при Солодківцях, здобутті міст Броди та Станіславів [3, с. 425]. Окрім безпосередньої участі у військових діях, лівобережні козаки виконували також різні допоміжні функції – заготовляли фураж, охороняли армійські склади, виконували функції посланців тощо.

Участь козаків Переяславського полку у війні за «польську спадщину» відображено в статистичних даних таблиці 2.

Таблиця 2.

Участь козаків Переяславського полку в Польських походах 1733–1735 рр.*

Сотня	Мобілізовано			Повернулося протягом 1733–1735 рр.	Залишалось в Польщі на листопад 1735 р.	Померло і загинуло
	1 Польський	2 Польський	3 Польський			
1 полкова	68	12	21	40	61	–
2 полкова	119	31	22	62	110	–
Терехтимирівська	10	9	7	14	12	–
Воронківська	70	18	15	22	63	18
Бориспільська	77	56	17	77	73	–
Барішівська	49	10	11	17	49	4
Басанська	102	32	10	27	117	–
Березанська	30	20	8	26	29	3
Леплявська	41	6	–	10	33	4
Піщанська	37	24	6	10	52	4
Домонтівська	22	12	6	12	18	10
Гельмязівська	66	69	14	42	89	18
УСЬОГО:	691	299	137	359	706	61

* Пораховано авторами на основі архівних фондів: ЦДІА України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19366. – Ч. I. – Арк. 1–15.

Статистичні дані засвідчують, що в Польських походах із 12 сотень Переяславського полку було задіяно 1127 козаків. З них протягом 1733–1735 рр. в Україну повернулося 359 осіб. Померлих та загиблих переяславських козаків на листопад 1735 р.

нараховувалося 61. Як бачимо, участь у походах супроводжувалася значними втратами серед особового складу. Вони були наслідком не тільки і не стільки бойових дій, як результатом поганого харчування та низького рівня медичного обслуговування в російській армії. У ході Польських походів з вини російського командування лівобережні козаки настільки зубожіли, що при поверненні додому нагадували жебраків: «вони голі й босі і не те що взуття, але і солі купити за що не мають» [4, с. 333].

Аналіз козацького реєстру Переяславського полку 1735 р. приводить до висновку, що із 17 сотень полку у військових походах на Українську лінію та у польській кампанії були задіяні козаки 12 сотень, а саме: 1-полкової, 2-полкової, Терехтимирівської, Воронківської, Бориспільської, Баришівської, Басанської, Березанської, Леплявської, Піщанської, Домонтівської, та Гельмязівської.

На думку Д. Багалія, на кожний з лівобережних полків (за винятком Полтавського і Миргородського) чисельність козаків, взятих на будівництво Української лінії, коливалася від 10 до 15% загального складу полку [2, с. 30]. Статистичні дані таблиці 3 свідчать, що на листопад 1735 р. Переяславський полк нараховував 8642 козаки, з них у військовому поході на Українській лінії перебувало 1740 козаків із 12 сотень, що становило від 16,9% до 44,8% складу сотень та 20% складу полку.

Таблиця 3.

Кількісний та відсотковий склад козаків Переяславського полку, котрі перебували в походах на листопад 1735 р.*

Сотня	Загальна кількість козаків	Загальна чисельність дворів	Перебувало на будівництві Української лінії	Відсотковий склад, %	Загальна кількість козаків у походах	Відсотковий склад, %
1 полкова	692	544	238	34,4	328	47
2 полкова	897	620	344	38,4	434	48
Терехтимирівська	225	212	98	38,4	118	52
Воронківська	526	384	194	36,9	236	45
Бориспільська	335	290	66	19,7	161	48
Баришівська	251	209	82	32,7	107	43
Басанська	533	411	239	44,8	247	46
Березанська	458	360	77	16,9	111	40
Леплявська	217	178	77	35,5	98	45
Піщанська	274	215	90	32,8	107	39
Домонтівська	159	123	32	20,1	44	28
Гельмязівська	676	478	203	30	269	40
Золотоніська	716	583	-	-	-	-
Кропивнянська	705	598	-	-	-	-
Іркліївська	1186	1065	-	-	-	-
Бубнівська	279	239	-	-	-	-
Яготинська	513	352	-	-	-	-

* Пораховано авторами на основі архівних фондів: ЦДІА України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19366. – Ч. I. – Арк. 1-15.

Всього на листопад 1735 р із 12 сотень полку у походах перебувало 2260 козаків, що становило від 28% до 52% складу сотень та 26% складу полку. Окрім того, козаки цих же сотень були задіяні для служби на Васильківському форпості та прикордонній службі по Дніпру.

Архівні матеріали показують, що у військові походи ходили переважно «конные и оружейные» козаки Переяславського полку, а піші, котрі не мали змоги вийти

в похід на коні, використовувалися для прикордонної сторожової служби, служби на форпостах, «військової пошти» тощо.

Отже, у 30-х рр. XVIII ст. Переяславський полк, як і все лівобережне козацьке військо, продовжував активно використовуватися у військових походах та на фортифікаційних роботах, що було результатом цілеспрямованої політики російського царизму на ліквідацію козацького стану як гаранта української державності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О.М. Апанович. – К.: Наукова думка, 1969. – 224 с.
2. Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Исслед. Д.И.Багалея. – М.: Изд. общ-ва истории и древностей Российских при Московском ун-те, 1887. – 614 с.
3. Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоановны 1731–1740 гг. (1733) // Сборник Русского исторического общества. – 1899. – Т. CVI. – 654 с.
4. Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоановны 1731–1740 гг. (1734) // Сборник Русского исторического общества. – 1900. – Т. CVIII. – 511 с.
5. Васильев М.Г. З історії будівництва Української лінії / М.Г.Васильев // Укр. істор. журнал. – 1997. – № 6. – С. 123–132.
6. Іваненко А.О. Козацький компут як історичне джерело (на матеріалах ревізії Переяславського полку 1726 р.) / А.О.Іваненко // Україна: вчора, сьогодні, завтра: Зб. наук. праць / Ред. колегія: Вашкевич В.М. та ін. – К.: Вид-во «Стилос», 1999. – С. 41–47.
7. Конисский Г. История Русов или Малой России / Г.Конисский. – К.: Дзвін, 1991. – 261 с.
8. Манштейн, Кристоф-Герман. Записки о России. – Ростов-на-Дону.: Феникс, 1998. – 448 с.
9. Пірко В.О. Українська ландміліція / В.О.Пірко // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 47–51.
10. Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета 1726–1730 гг. (июль–декабрь 1726 г.) // Сборник Русского исторического общества. – 1886. – Т. LVI. – 616 с.
11. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О.І.Рігельман / Вст. ст., упор. та примітки П.М.Саса, В.О.Щербака. – К.: Либідь, 1994. – 768 с.; іл.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19366. Ревізія Переяславського полку 1735 р., червень – листопад 1736 р.
13. ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 88. Справа про втечі козаків з Української лінії, 26–28 грудня 1738 р.; 10 арк.

Іваненко А., Лукашевич А. Участие казаков Переяславского полка в военных походах 30-х гг. XVIII ст.

В статті на основани архивних матеріалів зроблена спроба освітити одну з малоізнаних сторінок військової історії козацтва Переяславського полка.

Ключевые слова: *Переяславский полк, казацкое войско, военные походы, фортификационные работы.*

Ivanenko A., Lukashevych O. Participation of the cossacks of the Pereyaslav regiment in the military marches of 30-th of the XVIII- th century.

In the article on the basis of archive sources makes an attempt to clear up one of the little-known page of the military history of the Cossacks of the Pereyaslav regiment.

Key words: *Pereyaslav regiment, cossack troops, military marches, fortifications works.*